

Cserei Mihály és historiája.

I. Bevezetés.

Az a közmondás, hogy «a történelem az élet mestere», megfordítva is áll, mert az élet viszont a történelemnek mestere. Az élet tanítja és buzdítja változatos, feljegyzésre méltó eseményei által az embereket történetíráásra.

Míg egyhangúan folyó, békés években csak azok szoktak történetírással foglalkozni, kik erre magukban tudományos hívatottságot éreznek: addig harcok, küzdelmek viharos korszakai, természetesen arra buzdítják az embereket, hogy a körülöttük lefolyt eseményeket írásban megörökítsék, tanúlságul s buzdításul jövőendő nemzedékek számára. Különösen áll ez a memoire-okra, emlékirat-szerű történeti művekre nézve.

Nagy nemzeti harcok, forradalmi idők után rendszeren számos emlékirat jelenik meg olyan férfaktól, kik előbb «csinálták» a történetet, most pedig annak megírásához nyújtanak becses forrásműveket.

Példát nyújt állításom igazolására a közelmultból az 1848 — 49-iki szabadságharc története. Egész kis könyvtárt tenne azon férfiak emlékiratainak gyűjteménye, a kik maguk is tevékeny részt vettek az általuk leírt mozgalmakban.

Ott vannak, hogy csak a legnevezetesebbeket említsem: Kossuth, Szemere, Pulszky, Görgey, Klapka, Czecz emlékiratai.

De hiszen Magyarország egész ezer éves élete alig egyéb, mint örökös vihara a harcoknak, különböző viszontagságoknak, melyet csak néha-néha váltott fel a béke csendje s nyugalma.

Ezekből a viharokból különösen bő rész jutott hazánk fellegvárának, a bérczes kis Erdélynek.

Sokat szenvedett már azért is, mert minden keletről jött támadás, tatárok, kunok rablóhada a Királyhágón túl fekvő vidéket sújtá először.

Majd, politikai különállásának másfél száz éve alatt (1542—1690.) Eris almáját képezte két nagy hatalom, a német és török között, s reája bizony változtatva így kell alkalmaznunk a latin közmondást: «Inter duos litigantes tertius elamitat.»

A kis Erdélyben azután sokkal közvetlenebbül hatottak a haza viszontagságai a polgárok magánviszonyaira is, mint más, nagyobb országokban.

Az örökös ingadozás Bécs és Konstantinápoly, a két politikai súlypont között, majd az egyik, majd a másik befolyásának, nem egyszer erőszakos úton való felülkerekedése végetlen sok szenvedés és veszedelem kútforrása volt nemcsak az egész nemzet, hanem az egyesek számára is.

Sok emberben fel kelle ébrednie a váagnak, hogy a változatos eseményeket, melyeket látott, sőt nem egyszer átszenvedett, írásban megörökítse. Mivel azután magánéletük s a haza sorsa ezer s ezer szállal össze volt fűződve, munkájuk félig politikai történet, félig önéletrajz, egyszóval emlékirat, memoire lett.

Érdekesek az ilyen emlékiratok! Sok tekintetben nagyobb érdekléssel bírnak a rendszeres történeti műveknél is. A közvetlenség, mely belőlük sugárzik, az őszinteség, mely ezen, sokszor nem a nyilvánosság elé szánt műveket áthatja, a bennük található sok történelmi adat, a szereplő nagy férfiak magánéletére vonatkozó érdekes anekdoták bőssége, kedves és tanulságos olvasmánynyá teszik ezen memoire-okot.

Az elmondottak után természetesen fogjuk találni, hogy Erdély igen sok emlékirat-szerzőt mutathat fel különállása korából.

Ott találhatjuk köztük a hű Mindszenti Gábort, az Olaszokban tanult Szamosközi Istvánt; a »Siralmas krónika« szerzőjét Szalárdi Jánost; a szász Milest; Kemény Jánost a hős fejedelmet, óvatos, hideg író; Rozsnyai Dávidot az »utolsó török diák«-ot, ki oly érdekes belepillantást nyújt a Gyula-Fehérvár—Konstantinápoly—Bécs közt szövődött politikai s diplomaciai fondorlatokba; a három nagy Bethlent, Farkast, Jánost és Miklóst, ezt a sokat utazott, európai látkörű, korát túlhaladó s épen ezért attól nem egyszer félreértett férfit.

Tekintélyes helyet foglal el Erdélynek emlékirat-szerzői¹⁾ között az a férfiú is, kinek méltatása ezen igénytelen munkának czélját képezi: *Nagy-Ajtai Cserei Mihály*.

II. Cserei származása és gyermekora.

Nagy-Ajtai Cserei Mihály tősgyökeres, régi székely nemes családból származott. Kéziratban fenmaradt jegyzeteiben²⁾ nemes büszkeséggel említi, hogy a Cserei familia a miklósvárszéki, baróthi Cserei. Ba-

¹⁾ Erdély emlékiróinak méltatását lásd bővebben: Szilágyi Sándor: »Erdély irodalomtörténete különös tekintettel történeti irodalmára.« Cikksorozat. Budapesti Szemle 1858—1859.

²⁾ Abaffi Lajos: Cserei Mihály a történetíró. Közli »eredeti kézírataiból« Csereinek naplószerző feljegyzéseit. Történelmi Tár 1880. 561—570 l.

lázstól «híres vitéz ember»-től descendál, a ki «Sigmond császárnak, ki egyszermind magyar király volt, udvari szolgája levén, mikor in a. 1393 a királyt Nikápolynál Bajazetes török császár megverte s a király a harcra elszaladott kevesed magával, a törökök úzván a királyt, Cs. B. megfordult és egy töröknek a fejét elüti s a kardjába szúrván, úgy viszi a királynak, és ugyanakkor a Dunán által kelvén, mikor a király megéhezett volna, Cs. B. egynehány buzafejet szed s a királynak viszi, azt kidörzsölvén, úgy ette meg a király.» Ez a családi traditio fűződik a Cserei czimerhez, a mely egy vitézt ábrázol, jobb kezében karddal, annak végében törökfővel, bal kezében három búza-kalászszal.

«Balásznak fia Máthé, M.-nak fia Lukács, L. fia Ferencz, ki is első János királynak bejárója volt, F.-nek fia Antal, A.-nak fia Mátyás és Pál. Pál Zrinyi Miklóssal együtt esett el a szigeti obsidióban. Mátyásnak fia László, L. fia János, ez vette Henter Margitot és Baróthról Ajtára jött lakni; J.-nak fia Miklós, M.-nak egyik fia János . . . ennek fia **Mihály**».

A Cserei család, bár sohasem emelkedett Erdély «méltóságos» familiái közé, elterjedt rokonsággal bírt a legelőkelőbb körökben is. Itt említhetjük fel, hogy Cserei Ilona, a «rettenetes és imádott nevű» nagy Wesselényinek neje, szintén ennek a családnak sarjadéka, Mihályunk testvéreinek, Jánosnak ágából¹⁾.

Cserei János, Mihály atyja, jómódú²⁾ és előkelő állású férfiú volt, de a ki «sok változásokon forgott teljes életében.» Inasa és bejárója volt Barsai Ákos fejedelemnek, azután az «öreg» Apaffi Mihály fejedelem fő-asztalnokja lett, majd nűl vette Cserei Juditot, egy másik, katolikus vallású, *csiki* Cserei családnak leányát 1668. januáriusban s Csik-Rákoson telepedett le.³⁾

Ezen házasság által lettek a református Csereiek birtokosok a kizárólagos katolikus voltáért «Szentföld»-nek nevezett Csikban.

Mihály is Csik-Rákoson született 1668-ban október 21-én.⁴⁾ Volt még Mihálynak egy öccse János és három huga: Erzsébet, Borbereki Dánielné s Judith és Ágnes, «kik megbolondulának, holmi német tisztekhez menének . . . úgy is vévék hasznát.»⁵⁾

Még ma is fenáll Rákoson az az oszlopos tornácú, magas zsin-dely fedelű, igazi ősi székely stílusban épült ház, melyben Mihály született. Benne ma is Csereinek, Mihály öccsének, Jánosnak utódai laknak.⁶⁾

1) L. Nagy Iván: Magyarország családai III. 15—141. l. — 2) Cserei írja B. Apor Péter: Erdély Metamorphosisához tett megjegyzéseiben (Monum. Hung. Hist. Scriptorum XI. 467 l.): „Idvezült Atyám a maga idejében főember számban volt, fogarasi kapitány, volt száz ház jobbágya, noha az majd mind confiscáltott, mikor megfogták, alig maradt ketten a testvéröccsémekkel mindegyütt 25 ház jobbágyunk . . .” — 3) L. Cserei Mihály historiája Kazinczy Gábertől kiadva az Újabb Nemzeti könyvtárban 1852-ben. 35 lap. — 4) Cs. hist. 37 l. — 5) Cs. 37 l. — 6) L. Orbán Balázs: Székelyföld leírása II. Csik 68—71 l. Ugyanott a Cserei ház képe is.

Első gyermekeveit Csiknak hegyektől körülölelt síkján töltötte Mihályunk, de már 1672-ben Erdélynek egy másik szép térsége lett otthona, ebben az évben atyja a fogarasi vár kapitányává nevezetvé ki.

Itt kezdett «scholába járni» 1674. őszén.

Érdekes leírását nyújtja «Históriá»-jában gyermekkorra örömeinek s bajainak. Van mit elbeszélnie atyja szigorú nevelési rendszeréről, melyet áldott jó édes anyjának kegyes cselvetései enyhítettek.

Mert bizony épen nem mondhatjuk, hogy Csereit atyja elkényeztetni akarta volna, sőt inkább a legesekélyebb hibáért megfenyítette. Asztalnál mindig ott állt a háta mögött «egy bucsumi jobbagyból álló Jancsi nevű inas, kit Ficzónak is hívtak» és az, mihelyt az atyja intett, mindjárt „nyakon csapta», akármennyi vendég volt is jelen. ¹⁾

Estve nem engedte atyja sem derekaljra, sem párnára feküdni, hanem két kedves agara levén, azok közé fektette, de mikor az öreg Cserei elaludott, az édes anyja titkon felvettette s «a mely házban a fejéreselédek háltak» oda vitette jó ágyba s hajnalban meg kihozatta az agarak közé. Atyja különben is örökké szidta «szásznak, catipilának» s a mesternek is megparancsolta, «mentől keményebben tartsa.»

Ily túlszigorúság okozta, hogy az ifjú Cserei túlságosan félénk, szemérmes és tartzkodó lett, mely tulajdonságokat alig volt azután évek múlva is képes «erőszakkal excutiálni» magából. ²⁾

Meg kell azonban vallanunk, hogy Mihály úrfi nem egyszer rászolgált a büntetésre. Így mikor iskola helyett egy hétig Ficzóval együtt «mindig a vár mellett való vadkertbe jártak játszodni;» mikor azután kitudódott a turpisság, természetesen «megplágálák», de keményebben szegény Jancsit «mivel a nagyobb vala.» ³⁾

Érdekes emléke gyermekkorának, Béli Pálnak és Bethlen Miklósnak fogolyképen Fogarasban való tartózkodása. Meghatóan írja Cserei, hogy felhallatszott hozzájuk esténként, a mint Béli Pál «nagy felszóval könyörge» s éneklé a zsoltárt: «Kegyelmezz meg Uram nekem, mert az ember igen kerget engem.» ⁴⁾

Jó ember volt Béli Pál uram, szerette a kis Cserei gyermekeket s küldé nekik a szőlőből, melyet ősszel vittek volt neki. A gyermeklélek igen fogékony a szeretet iránt, bizonyára itt rejlik egyik oka a nagy rokonszenynek, melylyel Csereink Béli iránt viseltetett s mely rokonszeny vele Béliit valódi ideális nemzeti hősnak rajzoltatta.

De nemcsak ő, hanem atyja is, mint székely testvéreinek nagy része, rokonszenyvel tekintett Béliire, sőt, bár fia ezt elismerni nem

1) Cs. 91 l. — 2) Cs. 92 l. — 3) Cs. 92 l. — 4) Cs. 91 l.

akarja, terveibe is be volt avatva. Megtudtak ebből valamit az udvarnál is, miért az öreg Cserei «tanácsosnak tartá, magát az udvartól elvonni» és «Naláczai Istvánnak szép úri paripát ajándékozván, hogy kisserzené tisztéből, maga házához Nagy-Ajtára jöve» 1679-ben ¹⁾ Mihályt Udvarhelyre küldé atyja «a collegiumban tanulni», a hol majdnem hét évig lakott. Önérzettel emlegeti: «elmém olyan volt a tanulásra, soha leczkémért egyszer is meg nem vertenek, a templomban a pap hosszú predicációját szórul-szóra megtanultam s a professor előtt nagy álmélkodásával elmondottam, és ha az atyám rabsága ne következék, hogy más nagyobb collegiumokban kimehetek vala tanulni, én is elébb volnék most egynehány grádicsesal.»

Nevezetes eseménye vala udvarhelyi életének «pápistává létele» és szerencés visszatérése. ²⁾

Édes anyjával több ízben megfordult Csik-Somlyón, hol a barátok a tizenkét éves gyermeket «eláltaták» és «pápistává» tevék, de meghagyták neki, vigyázzon s Udvarhelyt el ne árúlja magát. De felfedezték tanárai a kis kryptokatholikus titkát és őt «visszatérték az elhagyott igaz útra.» Im egy hajszálon múlt, hogy a nagy buzgó kálvinista Cserei pápistává nem leve. És ki tudja, ha «Isten ingyen való kegyelméből ki ne nyilatkoztassa», nem új vallásáról írt volna-e hasonló «fervor»-ral.

Itt jegyezzük meg, hogy János öcsese, ki «generál Chusani» apródja volt, katolikussá lett s így utódai, a mai Csereiek is katolikusok, a milyen volt Wesselényiné a nagyhírű Cserei Ilona is.

Cserei édes atyja hiában hagyta el az udvar veszedelmes környezetét, a villám megtalálta távol otthonában is. A Beldi-féle öszsceskűvésben való részvétellel vádoltatván, Csik-Rákoson elfogták s «kivivék Fogarásban». ³⁾

Nóta alapján lefoglalták ősi és szerzett jószágait, csak felesége s gyermekei részét hagyván meg.

Szomorú évek következtek ezután «az özvegyre és árváira» A mi Erdélyben oly mindennapi eset volt, Csereiné is sorban járta ajándékaival, könyörgő szavával a befolyásos tanácsurakat. Az ajándékokat elfogadták, de a könyörgőt néhol szép szóval, másutt gombasággal tovább bocsátották. Jó Cserei pedig «viselte vasát hét évig s nyolcz holnapig.» Végre kiszabadult öreg Cserei uram görvényi fogságából 1685-ben s Mihályt is nagy szomorúságára kifogta az udvarhelyi iskolából.

1) Cs. 102 l. — 2) Cs. 104 l. — 3) Cs. 116. — 4) Cs. 155 l. Itt a jó Cserei az évszámok s adatokban confusiót csinála. Ugyanis 1679-ben adták Mihályt iskolába, atyja elfogatása ezután történt, az „7 évig s 8 holnapig volt fogoly“ s mégis már 1685-ben szabad. Valamelyik adat téves, mi azonban érthető, miután Cserei harmincz évvel később, emlékezetből írta meg e dolgokat.

III. Ifjúkora.

Abban a korszakban, mikor minden nemes ember született katona volt, Cserei sem kerülhette ki a háborús élet viszontagságait. Már 1686-ban, a Budavára visszavétele által halhatatlan emlékü esztendőben, egyrészt a Hunyadmegyébe betört Thököly Imre, másrészt a már Kolozsvárig vonult német hadak ellen, »épen pünkösöd első napján a szebeni mezőn«, táborba szállott erdélyi hadak között jelen volt az »igen ifjacska« Cserei is. A hadak egyrésze Thökölyt kiüzte Hunyadból, a másik portyázni ment a német ellen, de Szeben falai alatt szétveretett, a főhad Bethlen Gergely »commendója alatt« Harságon szállt táborba, de innen a szebeni vereség után, a nélkül, hogy, tekintve a megváltozott politikai helyzetet, a némettel csatába bocsátkozott volna, a Székelyföldre vonult.

Itt a köznép haza szökdösvén, a tisztek és nemesek, köztük Cserei is tértívny mellett, hogy szükség esetén újra bevonulni képesek, haza bocsáttattak. Ezen táborozás alatt az ifjú Cserei ütközetben nem vett részt. ¹⁾

Nem sokáig volt otthon Csereink, mert atyja még ez év őszén, mint akkor szokásos vala, apródnak, »nemesi inas«-nak adta Teleki Mihály csiki főkapitány udvarához. Rosz sorsa volt itt Csereinek, mint maga eseteli. Szolgái munkákra alkalmazták többi társaival az úr személye, sőt a gazdaság körül is. E mellett élelmük csak szűkösen járt ki, s nem egy megaláztatást kelle eltűrniök. Meg is unta Cserei a Teleki-udvart halálosan s miután »sok vádaskodás« merült fel ellene s beteges is volt ²⁾ »majd két esztendei nyomorgás után« ismét hazamene atyja házához. ³⁾

Ezen két sanyarú évnek emlékezte s azok a »vádaskodások« olthattak Csereibe oly mély és sokszor a történetíró is igazságtalanná tevő ellenszenvet Teleki Mihály iránt.

1689-ben ismét táborban látjuk Csereit, ezúttal Macskási Boldizsár vezérlete alatt a Bodzán, hol a nyár és ősz folytán »az Erdélyben lévő német és ugyan az erdélyi hadak . . . táborban lőnek, hogy Havasalyföldre felől valami non putaram ne következzen; akkor nem is lőn semmi, de elkövetkezzen a jövő esztendőben.« ⁴⁾

Ekkor ismét, az öreg fejedelem halála után, Erdély elhoglalására betörni készülő Thököly ellen őrt álló bodzai táborban Teleki Mihály generálissága alatt jelen volt Cserei is.

Ezen táborozásnak s különösen a zernyesti csatának rendkívül élénk, szemléletes leírása lénypontját képezi Cserei Históriajának. ⁵⁾

Thököly hadvezéri lángesze teljes diadalt aratott a német taktika felett.

¹⁾ Cs. hist. 157—167 I. — ²⁾ Tört. tár 1880. 561—570 I. — ³⁾ Cs. 168—170. — ⁴⁾ Cs. 194. — ⁵⁾ Cs. 198—205.

Szétverettek a német és erdélyi hadak, Hájszler és Dória fog-ságba estek, Teleki »Kálmán paripája elbotolván egy búzakalangyában«, holtan maradt a csatateren. A székelység »rettenetes zúgással megszalada« s kénytelen volt a nemesség, közte Cserei is.

A jó Cserei menekülését csodával határos körülménynek köszönheti. Beérték már az üldöző török és kurucz lovasok, de ő a kerdőt balkarján, mely azokat a magyarokat jelelé, kik a némettel voltak, elledé farkasbőrével s mintha kurucz volna »üzőleg viszi vala a hegyes tört a német után.«

A szerencsés megmenekülés után ő is felesküdt Thököly hűségére s talán nem is oly igen kedve ellenére, minf azt 1709. után, elkeseredett labancz korában írta.

Jelen volt azután 1691. szept. 21-én a diadalmas Thököly fényes keresztényszigeti inauguráltatásán.¹⁾

Thököly tejedelemsége csak pünkösdi királyság volt; még az őszön ki kelle vonúlnia Moldovába, hová Cserei is követte őt kénytelen-kelletlen több száz erdélyi nemessel.

Mig az ősz derült napjai tartottak, türhető volt sorsuk ott a plojesti mezőn, hol negyedtel hélig táboroztak; de majd oly szörnyű hidegre fordult az idő, hogy majd »meg nem ölte magukat és lovaikat;« hiányzott az elegendő élelmiszer is, »a fák alatt megfagyott vadalmát szedték ki a hó alól s jóízűen megették.«²⁾

Az idő és táborozás viszontagságainál még törhetlenebb volt ezen önérzetes nemes urak előtt Thökölynek vérig sértő gyanakodása, ki szavaival s intézkedéseivel világos jelét adta annak, hogy nem bizik »bot-csinálta« kuruczaiban. Azt is láták szegény erdélyiek, hogy Thököly tejedelemségének napjai már megvannak számlálva s bizony nem nagy kedvük volt a sülyedező hajóval együtt elveszniök.

Igy hát »mintegy háromszázan, sok becsületes főemberek és nemesek... egyben végezének, hogy Erdélybe bemenjenek s jó hajnalban meginduljanak.«³⁾

Másnap ötvenen, a többi visszariadván a veszedelmes merénylettől, megindultak be Erdély felé. A mint a Csiga-hágójánál mentek volna, im az örként hátrahagyott kurucz csapat szembe jő velük.

Isteni sugallatképen eszébe jut Csereinek egy mentő gondolat. Leszállanak lovaikról s hozzá látnak nagy-serényen Benkő Mihály holtan az útfélen fekvő szolgájának eltemetéséhez. »Szöktök ti most hazafelé ilyen s ilyen teremtették, de majd megtanítunk.« »Hazudtok ilyen s ilyen fiai, hiszen látjátok, ezt a szegény legény holttestét akarjuk eltemetni.« A kuruczok elhiszik, tovább lovagolnak, az erdélyiek szerencsésen hazajutnak, »hol beesküsznek a császár hűségére.«⁴⁾

1) Cs. 206. — 2) Cs. 209. — 3) Cs. 215. — 4) Cs. 216.

Rövid kurucz bujdosásából azt a tanulságot meríté Csereink, hogy soha többet hazáját el ne hagyja, »mert könnyű a hazából kimenni, de nehéz visszajönni.«¹⁾

Hogy azonban kurucz voltát nem rótták fel neki, abból is láthatjuk, hogy csakhamar visszaérkezése után főcommissáriusnak rendelék a Gabriáni regimentje mellé. Kötelességének megfelelően, visszabocsátá Fejérvárról »a colonellus nagy becsülettel.«²⁾

1693-ig atyja házában lakott Cserei, de akkor történt oly dolga, mely miatt ki kelle mennie az atyja házatól s ettől fogva maga viselt gondot magáról. Naiv őszinteséggel írja le, hogy »mint gyarló goromba ifjú« megkedvelte anyjának egy szolgálóját, kit azután, míg ő távol volt, öreg Cserei uram boszúságában »falu kalodájába vitétt.« Az ifjú, heves Cserei erőszakkal, fegyveres kézzel szabadtítá meg a leányt.

Ellenségei fejére akarták keresni, hogy »azt a hitvány asszonyt a kalodából kivette«, s ő, hogy patronust találjon, anyai rokonához Apor Istvánhoz mene magán secretáriusságra, »ki már nagy ember vala Erdélyben.«³⁾

Ugyanebben az évben mene férjhez a nagyobbik huga Erzsébet Borberek Dánielhez, »vala is tisztességes lakadalma.«

Apor Istvánnál egészen más volt Cserei helyzete, mint a Teleki-udvarban. Mint előkelő úr titkára, majd állami kincstári hivatalnok, tisztas állást foglal el a társadalomban s alkalma van megismerkednie Erdély intéző köreivel, mi által látóköre nagyban kitágul.

1694-ben «az urral, Apor Istvánnal», jelen volt a maros-vársárhelyi gyűlésen, hol Aport ország főcommissáriusának tevék.⁴⁾

Ugyanebben az évben a Csikba betört tatárok kirabolták rákosi házukat, honnan az öreg Cserei nagy nehezen tudott csak megmenekülni. »Az először való irruptiókor szintén megmenekült, de hazajövé, az újra betört tatárok elrabolták szegény, szent életű, nagy buzgó imádságú, nagy híres gazdasszony Apor Ilonát⁵⁾, Csereinek anyjáról való nagyanyját, Apor István édes testvérét. A hetven éves öreg asszony, türelmesen hordott szenvedések után »oda be hala meg Tatárországban.«⁶⁾

Jelen volt Cserei »az urral« együtt a Jókai szerint «koronát szerelemért cserélt« ifjú Apaffi Mihálynak, Bethlen Gábor ifjabb leányával tartott eljegyzésén, majd 1696. júniusban Balázsfalván tartott lakodalmán, »hol nagy szomorúan valának, mind Bethlen Miklós, mind Apor István s mások, kik nem javallják vala azt a házasságot.«⁶⁾

¹⁾ Cs. 208. — ²⁾ Cs. 217. — ³⁾ Cs. 228—229. — Naplójegyzetei szerint (Tört. tár 1880. 561—570.) 1692. 6. máj. ment Apor Istvánhoz. Ez is egy a rövid napló sok eltérései közül. — ⁴⁾ Cs. 233. — ⁵⁾ Cs. 235. — ⁶⁾ Cs. 237, 248.

Apor Istvánnal hosszasabb ideig Szebenben tartózkodott, hol volt ideje s alkalma magához hasonló vidám ifjakkal pajzán csineket űzni.¹⁾

1696-ban méltó előléptetést nyert a törekvő ifjú, mert »az úr« thesauráriussá neveztetvén, Csereit az »officium secretariusának reszolválák.«²⁾

Uj hivatalában valami kisebb összeütközésbe jöven Apur Istvánnal, abban a hitben, hogy így szép szerével megválhat tőle, nagy hirtelen házasságra szánta magát s 1697. október 18-án megesküdüött Káli Kun Ilonával, Apur Istvánné nőttestvéreinek 13 esztendősnokájával »kemény s vakmerő unitária« nővel.³⁾

IV. Férfikora.

Cserein is beteljesedett a költő szava, hogy «a házastárs, ha véletlenül találssz reá, boldogságod», mert huszonkét évi boldog házassága alatt, noha anyagilag »jobb parthie«-t is csinálhatott volna, sohasem volt oka megbánnia lépését, melyet oly meggondolatlanul tett.

Cserei ifjú nejével, ennek ősi lészkebe a Marosszékben fekvő Kálba költözött, de már a következő év (1698.) tavaszán Apur István kértére, nejét otthon hagyván, ismét visszatért előbbi működési körébe.⁴⁾ Ez is mutatja, hogy Apur Istvánnak, noha nejét is fellázíták volt Cserei ellen,⁵⁾ nem lehetett valami nagy oka reá »haragudnia, mert különben nem tartja ki lakodalmát⁶⁾ s nem hívja vissza oly hamar magához.

1699-ben Apur Istvánnal, segesvári gyűlésre utaztában Kundon a szászokkal összeveszvén »az úr« szolgálival, a közbelépő Csereit »úgy meghanyiták egy szőlőkaróval a balorezáján«, hogy hat hétig feküdütt bele s ötven forintot kellett fizetnie a segesvári borbélynak, a ki meggyógyította.⁷⁾

Apur jó ura volt Csereinek, sokszor jelét adta iránta való hajlandóságának s még több jóval lett volna iránta, »ha kértére papistává leszen«, a mely esetben ígerte, hogy holta után vagyonának jobb részét reá hagyja.⁸⁾

De Cserei, mint maga büszkén említi, nem volt hajlandó valását világi, elmúlándó jökért odaadni. »Ugy is vette hasznát«, mert Apur, Erdély leggazdagabb főura, nem vévén tekintetbe hű szolgálatait s közel rokonságát, »semmi remunerationival nem lön iránta.⁹⁾

1) Cs. 244—245. Ez is bizonyítja Cserei őszinte igazság szeretetét, ki saját hibáit, botlásait s kihágásait, mint itt a »német sirbók« megütlegetését, oly naivul elmondja. — 2) Cs. 276. — 3) A naplójegyzetek szerint esküvéje október 22-én volt. Ugyanott írja, hogy neje unitária volt. — 4) Cs. Hist. 273. — 5) Cs. 270. — 6) Cs. 267. — 7) Cs. 278. — 8) Cs. 289. — 9) Cs. 288.

1700-ban ellenségei alaptalan vádakkal léptek fel ellene, de kiderült ártatlansága.¹⁾ 1701. májusban »az úr«-ral vala Fejérvárott országgyűlésen, utána »a bolond hagymázba esett egynehány hetekig.«²⁾ 1703-ban a kuruczvilág kezdetekor »nagy bódulás vala Erdélyben.« A német generál parancsára minden nemes embernek olyan helyre kelle menekülnie, hol »német presidium vagyon.« Cserei is, családjával együtt» Görgény várába recipiálta magát.«³⁾

Ezzel kezdődött Cserei életének legviszontagságosabb korszaka, mely azután eltartott egészen 1711-ig, a kurucz világ végéig.

Inség, nyomorúság volt a Görgénybe szorított nemes, úri családok élete. »H₁ kinek szalonnája, vagy turója volt, a volt mind első, mind utolsó fogás étele.«⁴⁾

Hozzá sokan megbetegedtek a szokatlan nélkülözések miatt, úgy, hogy valóságos megváltás volt reájuk nézve, mikor a májustól octóberig tartó ostromzár után a német lajdinánt, neje rábeszélésére »ki Bercsényi udvarából való fráj vala,« feladta a várat s maga is hűséget esküdött az urakkal, köztük az ágyban fekvő Csereivel együtt Teleki Mihály kurucz vezér előtt Rákóczinak.

Ugyanezen évben, 1703. szent Márton napján halt meg Szeben falai közt »az úr«, a gazdag Apor István.⁵⁾

A kuruczczá esküdött Cserei jelen volt 1705. őszén Magyar-Egrygen Rákóczi táborában,⁶⁾ majd, ugyanazon év Szent Márton napján leveretvén Zsibónál a kurucz sereg, Cserei Kálba, onnan Csikba ment, hol »a gubernium erővel a csiki militiára való terhes inspectorságot veté a nyakába.«⁷⁾

Igy újra labancznak esküdött Cserei s ő rajta magán is beteljesedett, a mit honfitársairól írt, hogy majd az egyik, majd a másik fél túlhatalma előtt meghajolva »hol a német császár hűségére, hol a Rákócziéra diversis vicibus megesküvének.«⁸⁾

Új hivatalában »sok búsulása, mortificátiója volt«, a miért »sokszor elátkozta még a születése óráját is.«⁹⁾ Végre pedig, 1706-ban pünkösöd második napján virradóra csikrákosi házánál megrohanták »a tolvajok«, vagysis kuruczok, megkínózták, elhurczolták, minden értékes dolgait kirabolták, »nem is adának vissza egy pipánál egyebet«, s csak miután erős reversálisban adá ígérését, hogy boszút állani nem fog, bocsátották szabadon.¹⁰⁾

Csereinek alaposan elvették a kedvét az inspectoroskodástól. Bemene tehát Brassóba, hol a németek már feleségét arestálták, nem is tudván elképzelni, »hogy magyar ember, kit a kuruczok elfogtanak, császár hűségére redeáljon.«

A szász föld kerített városai, különösen Szeben és Brassó vol-

1) Cs. 296. — 2) Cs. 303. — 3) Cs. 324. — 4) Cs. 339. — 5) Cs. 338. — 6) Cs. 340. — 7) Cs. 353. — 8) Cs. 356. — 9) Cs. 357. — 10) Cs. 356.

tak a labanczpártiak menedékhelyei, míg künn a »mezőn«, a falukon többnyire a kurucz volt az úr.

Cserei is családjával, rövid megszakításokat nem számíva »hét esztendő s három hónapot töltött el Brassóban s költött el készpénzt hatezer tizenkilencz forintot.«¹⁾ Sok bajt, kellemetlenséget szerze Csereinek s a többi magyar uraknak a szászok drága vendégszeretetének kénytelen igénybevétele. A szerte portyázó kurucz csapatok miatt sokszor több hónapra át nem szállíthattak be semmit jószápaikról, pénzen kelle vásárolniok mindent, maguk, cselédjeik, lovaik számára.

Cserei is csak tizenkét köböl búzával ment be Brassóba, pedig cselédjeivel együtt tized-tizenkettőd magával volt, hét lovat tartott, nem csoda hát, ha sokba került neki »a brassai exilium.«²⁾

Haragszik is ám azokra »a roszt brassai szászok«-ra, a kik mindent pénzért adtak a vizen kívül, s különösen nagy méltatlankodással mondja el, hogy elhúnyt gyermeke koporsójába derekaljul kért gyaluforgácsot is pénzért adta a szász.³⁾ Innen van azután, hogy egész Erdélyben csak a brassai szászok »nem érezték a revolútiót, sőt többire mindnyájan inkább gazdagodtanak.«

Az anyagi bajokon kívül több ízben betegség is meglátogatta Cserei családját ott a bolonyai kapu felett való utcában, Aranymives Miklós házában.

Maga is sokat betegeskedett s volt idő, mikor egyszerre négy gyermeke feküdt kórágyon.

Hozzá még ekkor sem hagyták nyugodtan meghuzódni Brassó falai között, hanem veszedelmes megbízásokat ruháztak reá. 1707-ben ismét ki kelle mennie Csikba, inspectornak, hol sokszor meggyült a baja a német executorokkal, kik úgy tekintették a szegény székelyt, mint levert ellenséget. »Sokszor puskára is költünk«, írja »a német executorokkal, mert én sem hadtam könnyen magamot s oltalmaztam, a mennyire lehetett a szegénységet; az executorok is, vévén eszekben, hogy, én ben laktam a várakban s nem voltam künn a kuruczokkal, nem annyira bátorkodtanak ellenem.«⁴⁾ Nem látjuk-e itt az analógiát az ötvenes évek viszonyaival, mikor nem egy volt konservatív úr arra használta a német uralom alatt elvállalt hivatalát, hogy üldözött honfitársain segítsen!

Hálásan tekintett a szegény csiki székelység Csereire, mint védő angyalára s meg akarta 1708-ban választani főkirálybirojának. Két ízben többséget is nyert a szavazásnál, de végre ellenfelei, a katolikus köznépi vallási fanatismusára hivatkozva, kibuktatták az »erős kálvinista« Csereit.⁵⁾

1) Cs. 360. — 2) Cserei Naplójegyzetei. Történelmi Tár 1880. 561—570. l. — 3) Cs. 369. — 4) Cs. 410. — 5) Cs. 390. — 6) Cs. 412—414.

1709. július 18-án nagy csapás érte Csereit, meghala «angyali szépségű s természetű József fia.»¹⁾ 1710-ben ismét »bajos hivattal nyomoríták meg«, kineveztetvén három 'regiment mellé inspectornak, mely minőségében Tekén és Batoson lakott, de családját még mindig nem tartá tanácsosnak Brassóból kihozni.

Végre azonban a szathmári béke után a háború zaja lecsillapodván s az utána következett »tolvaj világ« veszedelmei is elmúlván, családját is kihozta 1712-ben, az év elején a brassai exiliumból s Kálba kísérte.²⁾

Az 1712-ik év első hónapjának ötödik napján jelen volt Cserei atyjának hálálos ágya mellett, ki Nagy-Ajtán húnyt el hetvenkét éves korában. »Nagy solemnitással« eltemettette a templomban«, a családi temetkező helyen.³⁾

A temetés után családjához Kálba ment, majd Alsó-Köhérbe, hogy átvegye ezt az Apor successoroktól »az úr mellett való sok esztendei szolgálatért« neki adományozott falut.⁴⁾

A békés politikai helyzetnek s közviszonyoknak hű tükreként csendesebb s nyugodtabb lett ezután Cserei magán élete is.

1715-ben karácsony ünnepén az a nagy öröm érte, hogy felesége »ki is kemény és vakmerő unitária asszony volt addig, az Istennek szent lelke által megvilágosítottván és lelkiismeretében az igazságról meggyőzöttetvén az egy ídvezítő reformata religióra tért és a káli reformata ecclesiában communicált.«⁵⁾

Még mintegy négy esztendeig élt ezután együtt, ettől fogva tán még forróbban szeretett nejevel. 1719-ben szeptember 9-én meghalt neje, édes anyja pedig már előbb 1718. november 26-án, élete hetvenkettedik évében.⁶⁾

1720. november 5-én újra megnősült az ekkor már ötvenkét éves Cserei, elvévén Petken a tizenhét éves Széki Zsuzsánnát,⁷⁾ a kívül korántsem élt oly boldog családi életet, mint az elsővel.

1722-ben cancellárius Bornemissza János ur »törvény szine alatt« megfosztá alsóköhéri birtokától. Hiába apellált Cserei fel egész a királyig, vissza nem nyerhette.

Öregségében Nagy-Ajtán lakott, gazdálkodása mellett sokat olvasgatván s tanúlgatván és irodalmi munkásságra is szakítván időt.

Élete végén sokat betegeskedett; az utolsó nyolcz esztendőben már jární sem tudott.

Meghalt 1756-ban április 22-én. Eltemették az általa épített templom mellett, a családi temetkezési helyen.⁸⁾ A helyet, hol eltemették, tudják ma is, de sirja megjelölve nincs, mert az a kis la-

1) Cs. 432. — 2) Cs. 480. S egyszersmind idáig terjed Cserei Historiája. — 3) Cs. Hist. 480. — 4) Cs. 480. — 5) Cs. Naplójegyz. Tört. tár 1880. 561—570 l. — 6) Tört. tár 1880. 561—570. — 7) Tört. tár 1880. 561—570. — 8) Cs. fiának feljegyzései, melyek Abafi L. szerint hiteles másolatban megvan-

templom, melyet épen Cserei építtetett, vásárlás útján a görög-keletiek birtokába kerülvén, azok máshová vitték, az ott maradt sirdombok és fejfák pedig eltűntek.¹⁾

Csereinek első és második házasságából született nagyszámú gyermekei közül nagy kort csak kettő ért: György, később táblai ülnök és Teréz, utóbb bodoki gróf Mikó Istvánné. Cserei Mihály ága két gyermeke által tovább nem terjesztett, a mai Csereiek nem Mihálynak utódai.²⁾

V. Cserei jellemrajza.

Sok baj és viszontagság között folyt le Csereink élete. Ellen-ség bántalmai, sors csapásai, betegség látogatásai s a zord halál nem egyszer megzavarták lelke s háza nyugalmit. Volt nap brassai exiliuma alatt, mikor egyszerre négy gyermeke feküdt betegen. Maga írja 1728. körül: »Már eddig öt szép fiam és két kedves leányom holt meg.«³⁾ Őt magát is igen sokszor sújtá betegség,⁴⁾ de valamint ezek testi erejét, úgy a balszerencse sem volt képes megtörni lelke erejét, *Istenbe vetett bizodalmit*. Megható a benső vallásosság-nak, hitnek amaz erőteljes hangja, mely Cserei műveiben oly sok-szor előtör. Bajaiban Istentől vár segedelmet, az örömért neki mond hálákat.

Egyházát mindenek fölött *szereti*, érte áldozni is kész. Nagy-Ajtán, ez unitárius faluban, saját családja és kevés református hit-sorsosai részére a maga költségén építtet templomot.⁵⁾ Vallása drágább neki mindennél a világon, hol ez forog szóban, elfeledi politikai pártállását s kész II. Rákóczi Ferenczet is dicsérni,⁶⁾ ha ez a protestáns érdekeket védi. Bár ez által maga és gyermekei jólétét biztosíthatná, vallását el nem hagyja.⁷⁾

Jó hazafi. Sajnálja, hogy a magyarok visszavonása német directió alá ejtje az országot,⁸⁾ s mint hazafi, büszkén jegyzi fel, a a mi a nemzet dicsőségére válik, így a francziák ellen hadakozó

¹⁾ Orbán Balázs: Székelyföld leírása III. Háromszék 13 lap.

²⁾ A Cserei család leszármazási táblázata található: Nagy Iván. Magyarország családai III. 135—141 l. Cserei életéről 1712 után keveset tudunk, mert Historiája csak eddig az esztendeig terjed. Az Abafi által a Történelmi Tár 1880. évi folyamában közölt Naplójegyzetek 1728-ig terjednek, de ezen jegyzések több helyen ellenmondást foglalnak magukban s különben is nagyon hézagosak. Haláláról fia értesít, kinck feljegyzései „hiteles másolat“-ban Abafi birtokában vannak. Kár, hogy e kéziratokról bővebben nem szól s nem értesít, hol található az eredeti.

³⁾ Cs. Naplójegyzetei. Tört. tár 1880. 561—570. — ⁴⁾ Betegségeit említi több helyen, így Cs. hist. 278, 296, 303, 307, 339, 386, 435, 437. lapon. — ⁵⁾ L. Orbán Balázs: Székelyföld leírása III. Háromszék 13. l. — ⁶⁾ Cs. 379. — ⁷⁾ Cs. 289. — ⁸⁾ Cs. 274.

magyarok hősiességéről szólva, szeretetreméltó naivitással mondja: »Inkább félt a franczia száz magyartól, mint öt-hat száz némettől.«¹⁾

Erősen magyar ézelmű. A németet nem kedveli, hazafias fájdalommal jegyzi meg, Petneházi haláláról szólván: »Ha magyar vagy s sokáig élni akarsz, okos ne légy, vitéz ne légy s pénzed se legyen sok.«) Elhinnénk-e, hogy a labancz Cserei az, a ki így beszél?!

Különben is labanczsága többször háttérbe szorúl magyarsága mellett. Bár vele egy párton vanuak, ki nem állhatja a szászokat²⁾ s ha reá bíznák, minden városaikat »megületné magyarokkal«.³⁾ Rokonszenve, valami rejtett erő, ott szíve mélyén megszólal kurucz testvérei érdekében. Mikor szemtanúja volt, hogy egy kisebb német csapat szétverte a kuruczokat, »szégyenlette kivált a rosz brassai szászoktól.«⁴⁾

Hiába, a vér nem válik vízzé s Cserei is olyanforma labancz volt csak, mint az a másik, a kinek üldöznie kellett volna kurucz ellenségét, de mikor találkozik vele, nem támadja meg, hanem az egykorú népdal szerint:

„Mellette megy el a magyar,
Bajszát pödörgeti.«⁵⁾

Szép jellemvonás Csereiben emberszeretete, *humánus* volta. A szegény csiki népet saját érdekei s élete veszélyeztetésével védi a német executorok ellen.⁶⁾ Végrendeletében korát túlhaladó nemes gondolkozásmódról tesz bizonyosságot, mikor gyermekeit inti, hogy jobbagyaikkal kiméletesen bánjanak, mindjárt ne verjék őket, »mert azok is emberek.«⁷⁾

Cserei *jó fiú, férj és családapa.* A szeretet áldott melege árad felénk azon soraiból, melyekben övéiről szól.⁸⁾

Hivatalában pontos, kötelességtudó, miről volt alkalma írott bizonyítványokat is csatolnia Bécsbe küldött Memorialisához.⁹⁾

Jó gazda. Kiadásait pontosan feljegyezte s tudta, hogy brassai exiliuma alatt mennyi pénzt költött fára, s mennyit összesen.¹⁰⁾

Tanult s tudományokat kedvelő. Már az iskolában kitűnt szorgalma s tehetsége által.¹¹⁾ Tudott latinul, ismerte Vergiliust, s irt maga is latin epithaphiumokat,¹²⁾ olvasta Bonfiniust, Istvánffy¹³⁾ az erdélyi híresebb történetírókat.¹⁴⁾ Van magának könyvtára, me-

1) Cs. 312. — 2) Cs. 166. — 3) Cs. 369. — 4) Cs. 293.

5) Cs. 371. — 6) L. Thaly Kálmán: Adalékok a Rákóczi kor irodalom történetéhez II. kötet 266 l. — 7) Cs. 390. — 8) Abafi Lajos: Cserei Mihály végrendelete. Közölve a Történelmi Tár 1881-iki folyama 148—157. lapjain. — 9) Cs. 339, 432. — 10) Tört. Tár 1880. 561—570 — 11) Cs. 369, Tört. Tár 1880. 561—570. — 12) Cs. 103. — 13) Cs. 334. — 14) Káli Nagy Elek: Cserei Mihály-nak az unitáriusok kolozsvári főtanodái könyvtárában levő jegyzőkönyvének ismertetése. Új magyar múzeum 1853. I. 46—55 l.

lyet szorgalmasan használ. Fia azt mondja róla: »... hogy in privato statu se heverjen böles elméje, örökké írt, olvasott és holta után szép munkáit hagyta posteritássinak.¹⁾

Ezek jellemének szép vonásai, legkitünőbb erényei, de mint minden embernek, természetesen neki is vannak hibái. Ő rajta is igaznak bizonyult az a bölesészeti elv, hogy az erénynek túlzása bűnné válik.

Felvilágosultsága daczára ő is osztozott kora *babonás* hiedelmeiben. Nem hiszi ugyan el, »mint igaz református ember«, a mit Bonfinius »de miraculis sanctorum« ír,²⁾ gúnyolja a »pápista barátok« verítéket hullató Mária képükkel, hanem maga is elhiszi az égen végig csörtető tizes sárkány, az üstökös csillag, a hadakozó halak meséjét s több ilyeneket.³⁾

Egyháza iránt érzett szeretete *vakbuzgóvá, türelmetlenné* teszi. Felekezetét egyedül üdvezítőnek tartja s az unitáriusokról, katolikusokról lenézéssel, sőt gyűlölettel szól. Vannak ilyen kifejezései: »... Béldi fia... felesége kedvéért megbolondúla s pápistává lön...«⁴⁾ Hogy a jézsuitáknak nem nagy barátja, elképzelhetjük. Örömmel írja: »proscribálák a jézsuitákat (Ónodon), azt bizony helyesen is cselekedék.«⁵⁾

Hazafisága *particularismussá* lesz. Ő elfogult erdélyi. Magyarországot külföldnek, a kuruczokat idegeneknek tartja. A Rákóczi-féle szabadságharczra is azért tekint ellenszenvvel, mert félti a Leopold-féle diplomát s Erdély különállását.

Akármi lesz sorsuk azoknak a nagyravágyó, nyughatatlan elméjű magyarországiaknak, az neki mindegy, csak Erdély tarthassa meg kiváltságos helyzetét s abban maradhasson meg a régi jogélet a négy religió s három nátióval.⁶⁾

Cserői túlzó *pártember*, s mint ilyen, sokszor igazságtalan a kuruczok iránt. Guerilla harcmodorukat, mely pedig egyedül volt helyes a körülmények között, nem érti, gyávaságnak tartja. Diadalait kisebbíteni, veszteségeiket nagyítani törekszik. A kuruczvilágtól eltekintve is pártember ő. Vannak kedvelt alakjai, mint Béldi, kikre érdemtelenül égis emel, másokat ismét, mint Teleki Mihályt, kikre személyes oka is van haragudni, a történeti igazság ellenére befeketit.

Nyiltszívű, *őszinte*, de ez nála sokszor *gorombasággá* fajul, haragjának határt szabni nem tud s nem akar. Magánál nagyobb uraknak is sokszor jól odamondogat, s bizony túlságos »ápertus« volta nem egy kellemetlenséget szerze neki életében.⁷⁾

¹⁾ Cs. 3, 4 l. — ²⁾ Cserői György feljegyzései Tört. Tár 1880. 561—570 l. — ³⁾ Cs. 3. — ⁴⁾ Csudajelek s ros z omenek feljegyzései: Cs. hist. 8, 123, 127, 256, 275, 303, 375, 440, 476. — ⁵⁾ Cs. 101. — ⁶⁾ Cs. 379. — ⁷⁾ Magyarország iránt érzett idegenkedését s az uniótól való tartását bizonyítja a történeti igazság ellenére befeketit. 17, 25, 126, 324, 358, 477 lapjai.

Szóval vannak Csereinek erényei s hibái; de mindezek, egészben tekintve, derék, szeretetre s tiszteletre méltó egyéniséggé teszik őt.

VI. Cserei az író és Históriaja.

Cserei hosszú élete alatt sok időt szentelt irodalmi munkálkodásra, s így azután »holta után szép munkáit hagyta posteritásainak.»¹⁾

Csereinek következő, részint kéziratban fenmaradt, részint már nyomtatásban is meglevő műveiről van tudomásom.

Abaffi Lajos a Történelmi tár 1880-iki évfolyamában²⁾ ismerteti Csereinek két kötetre menő kéziratát, melyek közül az egyik kis nyolczadrétű, mintegy nyolczszáz lapnyi kötet »*Cserei Mihály Jedzőkönyve*» czímmel ellátva. Benne aprólékos gazdasági jegyzetek, házi orvosszerek leírása s effélék. Érdekesebb a másik, negyedrétű 398 oldalt kitevő, kötetlen kéziratcsomó; benne van *élet-rajza* rövid feljegyzéseiben egészen 1728-ig. Ez, mint már előbb is említettem, több adat által eltér Históriajától, mi onnan származhatott, hogy későbbi éveiben gyengült emlékezőtehetséggel írta.

Ott van kéziratcsomóban a császárhoz küldött latin nyelvű »*Memorialis*«-a, melyet köhéri birtokától való megfosztatása ellen tett felebbezése alkalmával írt.

Nevezetes cím nélküli *magyar törvénytudományi műve*, melyet részint más írók s jogtudósok nyomán, részint saját tapasztalataiból írt, 102 szakaszra terjed, nehánynak czíme: 1. A bosszorkányságról. 2. Jóságcserélésnek módjáról. 3. Isten ellen való káromkodásról... 66. A városok privilegiumairól.

Benne van a kéziratcsomóban *családi genealogiája* s két rendbeli *végrendelete*.

Káli Nagy Elek értesít Csereinek a kolozsvári unitárius collegium könyvtárában levő 186 lapnyi, sűrűn írott nyolczadrétű, eredeti kézirat kötetéről.³⁾ Benne jeles mondások, epitaphiumok, okiratok másolatai, református püspökök, tanácsurak névsorai, az előbb említett jogi munka. Ezenkívül 27^{1/2} levelet betöltőleg egy latin nyelvű írat: »Proiectum a me elaboratum... de reformatione abu-

¹⁾ Cs. György feljegyzései. Tört. Tár 1880. 561—570. ²⁾ 561—570 l.: „száltalán fekvő két kötet kézirat-ot említ, de kár, hogy bővebben nem ismerteti s nem mondja, hol találta ő ezeket. — ³⁾ Új. Magy. Múz. 1853. I. 46—55 l. — ³⁾ Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XI. Altorjai b. Apor Péter munkái: „Synopsis Mutationum 303 lap: „Quia perillustris Dnus Michael Cserei de Nagy Ajta, quondam comitis Stephani Apor ut et thesaurarius secretarius in plurimis me iuvit in catalogo nostro tempore deficientium...“ Ugyanott írja Apor, a mit maga Cserei nem említ. „Antiquitus non Cserei, sed Cserei hanc familiam vocatam invenio.“

sum Transsilvanicorum . . . « s az ugyancsak a fent említett Memorialis.

Cserői segített Altorjai báró Apor Péternek »Synopsis Mutationum« című latin művének elkészítése körül.¹⁾ Ugyazint Apornak »Metamorphosis Transsilvaniae...« című magyar művelődés-történetéhez Cserői írt megjegyzéseket, »addendá«-kat, melyek, bár csak negyven lapra terjedők, sok érdekes, az erdélyi lakodalmi, temetési, mulatozási szokásokra vonatkozó adatot és több mulatságos anecdotát foglalnak magukban.²⁾

Főmunkája Csereinek a »*História*«, mely egész 1852-ig csak kéziratban volt meg, de így számos példányban forgott közkezen.

Azt írja e munkáról a nagyhírű *Benkő* József 1788. és 1790. között:³⁾

«Minémű historiáját írta (Cserői) hazánknak, főként a kucuzvilágról, esmeretesebb az, mintsem sokat kelletnék róla szólnom, mert legalább *háromszázszor* irattatott le s mindenféle találatik: Azt ugyan nem lehet róla eltitkolni, hogy a sokszori leírások annyira meghibáztatták némely kezeknél találhatókat, hogy az értelmes olvasó is alig fejtheti ki ottan-ottan az igazi értelmét. Az *eredeti írás*, melynek betűi aprók, sűrűk és bajosan olvashatók, vagyon méltóságos Sárosberkeszi Mósa László úrnál, a második nemes székely gyalogezred nagyérdemű főstrázsamesterénél, élete kedves párja gróf Mikó Klára ifju úrasszony után, ki is leánya gróf Mikó Istvánné, Cserői Trézsia asszonynak, a mi historikusunk egyetlen egy unokájának.⁴⁾ Ebből írtam én le oly épségben, hogy egy betűben sem különböz.»

Erről az eredeti kéziratról azt írja Toldi Ferenc:⁵⁾ «... az Újabb Nemzeti Könyvtár kiadói Cserői Mihály historiáját adták ki, és pedig, hála Gedő József hazafiságának, az eredeti kéziratból, melyet ez a magyar Akadémiának ajánlott fel.»

Cserői Mihály Historiáját Kazinczy Gábor rendezte sajtó alá; kiadatott az »*Újabb Nemzeti Könyvtár*«-ban 1852-ben.⁶⁾

A mű 480 hasábot tesz ki s miután ez az egyetlen kiadás

¹⁾ Monum. Hung. Hist. Script. XI. 444—484 l. — ²⁾ Benkő József: Erdélyi kézirati történetírásról. IX. Cserői. Új Magyar Múz. 1853. I. 232—233 l.

³⁾ Leánya volt Teréz (Mikó Istvánné) Csereinek, l. Nagy Iván Magyar családlái III. 135—141 l. — ⁴⁾ Benkő József rövid emlékezete. Új Magyar Múz. 1853. I. 240. Én magam is kértem az akad. levéltárból Cserői eredeti kéziratát, kaptam két kéziratot is: Folio 135. és Folio 146., de mind a kettő csak másolat volt. — ⁵⁾ Kár, hogy e kiadáshoz nincsenek jegyzetek és életrajz mellékelve. Úgy hallottam, hogy Kazinczy Gábor elkészítette ezeket, s ki is akarta adni egy pótlék füzetben, de nézeteltérések merülvén fel közte és kiadó társai között, a kiadás, sajnos, elmaradt. — ⁶⁾ Egy körülmény még is szükségessé tette, hogy kézirati példányt is forgassak. Ugyanis Kazinczy kiadásában, különösen az elején sűrűbben, van több kipontozott hely. 1852-ben történt ez a kiadás s így

és pedig az eredeti kéziratból, fel vagyunk mentve a sok variáns kézirat másolat összehasonlításának fáradalma alól.¹⁾

A „*História*“ tartalma nyelvi és stíláriis sajátosságai röviden a következők:

A «*História*» Erdély történetét 1661—1712-ig mondja el, vagyis Apafi Mihály uram fejedelemségre jutásától a Rákóczi-féle mozgalom teljes lecsillapulásáig. A viszonyok megérthetése végett azonban leírja röviden a megelőző időket is Nagy Lajos király halálától fogva.

A munka elején egy huszonnyolcz soros versben elmondja mintegy művének programját s kinyilatkoztatja, hogy ő «igazán megmondja»:

„Ezerhatszázhatvanegy esztendőtlől fogva
Micsoda fatumokon forgott Erdely dolga.“

Röviden megemlékezik azokról a történetirókról, kik a megelőző idők eseményeit megörökítették.

Művében Cserei nemcsak Erdély történetével foglalkozik, hanem az általános történetre is tekintettel van, nem feledve, hogy a nemzetközi viszonyok ismerete világosítja meg teljesen a hazai történetet is.

Figyelmét különösen az Erdély sorsát intéző férfiak jellemének megismertetésére fordítja s e célból közli magán életük nem egy jelenetét is. És meg kell adnunk Csereinek, hogy egy-egy kis, sokszor tréfás anecdotával találóbban jellemzi hőseit, mint más író lapokra terjedő reflexiókkal.

«Magán esett dolgokat» is beleszó művébe s épen ezek, a sokszor igen is aprólékos dolgokra, eseményekre vonatkozó s nagyon is bizalmas elbeszélések teszik históriájának fő érdekességét.

a kipontozás oka a censura, már akár úgy, hogy a censor maga törölte az illető helyeket, akár, hogy a kiadó, tartva attól, maga előre kitörölte. Ezek a kipontozott helyek az akadémiai levéltár folio 146 kézírata szerint a következők: 18 l. . . . (még pedig német nemzetből valóra, kik között és a magyarok között megbékélhetetlen antypathia szokott lenni) . . . 19 l. . . . (mintsem a koronához való bolond zelusból magokat és országokat idegen nemzet kezében ejteni) . . . 24 lap: (az austriai directio alatt való) . . . 24 lap: . . . (megbolondíták utoljára) . . . 80 lap: . . . (a kik az ausztriai háznak olyan nagy hűséggel szolgáltanak, ez lett jutalmok egy kitsiny vétekért, hogy nyavaljások hazájoknak elnyomtatott szabadságát, minthogy különb nem lehetett, fegyverrel akarták extorqueálni, nem a magok különös hasznokot, hanem a közönséges jost forgatván, gyalázatosan, hóhér keze által ölettettenek meg) . . . 50 l.: . . . (a római tsászártól és az egész austriai háztól és annak directiójától). Különös, hogy utóbb sokkal erőteljesebb kifejezések is megmaradtak. Talán, mert a censor látta, hogy szigorúsága nem volna a maga helyén a labancz Csereivel szemben, vagy csak a látszat kedvéért maga a kiadó törölte ki e helyeket s ez által eszközölte ki a „typis admittitur“-t. Az Acad. fol. 146. kéziratban a munkának czime: Vera historia Transylvanica, míg Kazinczy kiadásában egyszerűen Cserei Mihály Históriaja.

Ezek által igen sok kulturtörténeti, korrajzi ismeretet nyújt Cserei az ő idejebeli Erdélyről.

Műve érdekességéhez nagyban hozzájárul régies nyelvezete s kedves, naiv előadási modora.

Nyelvezete épen úgy, mint lelkülete is, teljesen erdélyi. A mai székely dialektus jellemző sajátosságai sok helyen előtűnnek munkájában.

Ilyenek az *u* és *a* magánhangzók helyett *o*-nak írása. Például: kolos, tanól, jos, lovakot stb.

A történeti és a végzetlen múlt idő alakjainak gyakori használata. Például: mene, láta, kételkedem vala stb. A végzetlen jelen egyes harmadik személyének teljesebb alakja: vagyon, megyen. Ilyen kifejezések: «a ládád kölcsa a mesternél vagyon»,¹⁾ ma is hallhatók Nagy-Ajtán és Csik-Rákoson.

Érdekessé teszik művét a beleszótt népies kifejezések, közmondások, mint: «...nem is eben áll a kövér ló halála...»²⁾ s «...bezárók az istállót, a mikor a lovakot ellopták volna»³⁾ stb.

Rendkívül kedvesek humoros elbeszélései, anecdotái, melyeket maga által látott, vagy másoktól hallott eseményekről előad, mint az öreg Thököly ajándékáról,⁴⁾ a szászról s muskétásról, saját ifjúkori pajzánkodásairól.⁵⁾

Hibája nyelvezetének s előadási modorának mindenekelőtt a latinosság. De ez nem az ő egyéni, hanem kora sajátossága, melyről ő sem volt mentes.

Latin szavak, latinos szófűzések oly sűrűn fordulnak elő művében, hogy azt latinul nem tudók számára érthetlenné teszik.

Hibája az anecdotáknak tulságos kedvelése, ezeknek igen is eleven kiszínezése, mi által hitelességük szenved.

Igy valóságos népmesébe illő jelenet az, mikor Szécsenyi György, a nagy esztergomi érsek jól odamondogat Leopoldnak, a miért Zrinyinek s társainak meg nem kegyelmezett. Hiában szólítja «apám uram»-nak a király, a haragos érsek nem csillapúl, dűl-fűlva távozik. Lobkovitz fejedelem utána «hanyitja» pálczáját, az érsek megfordul s a pálczát visszasújtja, épen a király lábaihoz.⁶⁾

Hibája a túlzott rhetorikai színezet, mert Cserei is Livius nyomán szereti hőseit szónokoltatni s közli azok beszédeit szószerint, olyan esetben is, mikor lehetetlen volt azokat szószerint bírnia.

A mi Historiájának, mint történeti kútfőnek hitelességét illeti, maga Cserei azt írja munkája elején: «Én historiát írni nem akarok, mert ha akarnék is, ahoz való kapacitásom nincsen, bízom másokra, nálamnál jobbakra s tudósabbakra, hanem a he-

1) Cs. Hist. 106. — 2) Cs. 127. — 3) Cs. 236. — 4) Cs. 62. — 5) Cs. 245. — 6) Cs. 48.

verést megúnván... a mit vagy más igaz hazafiaitól s azoknak hiteles relációiból, vagy magam bizonyosan tudtam s experiáltam s experiálok mindennapon, azokat irtam le, senkinek sem nem hízelkedvén, sem penig, a hol a dolognak igazsága s valósága úgy kívánta, nem kedvezvén. Magamon esett dolgokat is, *a menyynyire eszembe jutnak* az elmúltak, leírtam; hogy a kik Isten akaratából successoraim lesznek, azokból tanuljanak és lássák menyynyi változásokon forgatott Isten engedelmeiből e roszt világ engemet. A hol az esztendőket *eszembe jutottak*, igazán felírtam, a hol nem tudtam, inkább akartam tudatlanságomat megvallani, mint ex praesumptione kevélykedve hazudni.¹⁾

Ilyen egyszerű szavakban nyilatkoztatja ki Cseréi maga, hogy ő nem akar rendszeres történeti művet, hanem memoirét, emlékiratot írni.

Hogy hitelességének mértékét meghatározhassuk, két kérdésre kell felelnünk:

1. Tudhatta-e az igazságot?

2. Akarta-e, akarhatta-e azt megírni?

Tudhatta-e, ismerhette-e Erdélynek történetét abban a korban, melyről irt?

Igen, ismerhette azt, még pedig az előbbi évek történetét hallhatta atyjától, ki, mint Apafi fejedelem asztalnoka, majd fogarasi kapitány, bizalmi állást foglalt el az udvarnál és Apor Istvántól s más idősebb rokonaitól, ismerőseitől.

Az egykorú eseményekből pedig soknak maga is szemtanúja volt, mint Teleki Mihály apródja, majd Apor István secretáriusa és nagyfontosságú hivataloknak viselője.

Oly helyzetben volt ő, hogy nem egyszer a politikai események benső, a nagy világ előtt rejtett okait is ismerhette.

Mint mondani szokták, a színlalak mögé is belátott.

Ezért munkájának legértékesebb részét a fejedelmi udvarban, az előkelő vezérúriak közt lefolyt fondorkodások, vetélykedések leírása képezi. Ezekre nézve Bethlen Miklós után ő is külföldi tekintély, kit Erdély történetirői, Szilágyi Sándor, Kővári László, Deák Farkas és a többi sokszor idéznek.

Akarta-e, akarhatta-e az igazat megmondani? Erre már nehezebb a felelet.

Ő, mint őszinte, becsületes ember, jelszavához, »veritas omnia vincit« hiven, bizonyára azzal a szándékkal ült asztalához, hogy az igazat fogja »minden hízelkedés és kedvezés nélkül« megírni. Hanem, mivel saját koráról, oly eseményekről, melyekben maga is részt vett, melyeknek súlya alatt szenvedett, volt a szó, pártatlanságát megőrizni nem tudta.

¹⁾ Cs. Hist. 5 l.

Szenvedélyes gyűlölete, politikai pártállása, felekezetiessége, családi sértett érdekei, nem egyszer elvakítják s igazságtalanná teszik.

Teleki Mihályt, kire nemesak mint államférfiúra, hanem mint magánemberre is haragszik, ezt a »rosz, hitvány oláh faj«-t,¹⁾ úgy tünteti fel, mint a ki hazája vesztét okozá önzése, féktelen dicsvágya által. Pedig mióta levéltári kutatások, a Teleki levéltár kincsei e kort mindinkább megvilágosítják, mennyivel más színben áll előttünk Teleki Mihály, Erdélynek ebben a korban providentialis államférfia.²⁾

Ellenben az általa dicsfénnyel övezett Béli Párról tudjuk, hogy az zsarnoki, erőszakos jellemű s e mellett tehetetlen ember volt, ki összeesküvést szőtt törvényes fejedelme ellen.³⁾

Atyjának ártatlanságát, jó fiúhoz illőleg bizonyítgatja Cserei, pedig fennmaradt levelei bizonyítják, hogy részes volt Béli Pál összeesküvésében.⁴⁾

Igy hát már Erdély történeténél is óvatosan s kritikával kell Csereit használnunk.

Mikor pedig kilép Erdélyből, eltűnik a biztos talaj lábai alól, s távolról sem igényelhet magának kútfői tekintélyt.

Egy néhány tévedését a többi közül méltónak tartom a fel-
említésre.

Azt mondja, hogy második András király a Tábor hegyén adta ki az arany-bullát.⁵⁾

Alexiusnak nevezi azt az orosz czárt, a ki 1697-ben európai körútra indúlt, holott ez Péter volt. Alexius ellen öcsésével támasztat rebelliót, holott Péter ellen Zsófia lázadt volt fel.⁶⁾

Az ónodi gyűlésen maga Rákóczi ránt kardot a turóczi követek ellen.⁷⁾

De különben is én azt hiszem, hogy erre a korra, a XVII. és

¹⁾ Cs. 98 l. — ²⁾ Deák Farkas: Béli Pál. A Történeti Életrajzokban a 77. lapon így szól: »Teleki Mihály nevét a késő századok a gyakorlati honboldogítók sorában fogják emlegetni.«

³⁾ Béli Pál jellemét igazabb világításban mutatják be: Deák Farkas fennemlített művében, Szilágyi Sándor »A magyar nemzet vértanúi«-ban s ugyancsak Szilágyi Sándor »Adatok a Béli Pál-féle mozgalom történetéhez (a Teleki levéltárból) Tört. Tár 1881. 209–241. — ⁴⁾ Cserei atyjáról így nyilatkozik Deák Farkas (Rövid észrevételek Kemény János önéletírásáról s az erdélyi történetirodalom egy-két kuforrásáról. Akadémiai értekezés 1886) »... A rokonzenyes elbeszélő jó Cserei Mihály milyen meghatólag adja elő édes atya fogságát, szenvedéseit és ártatlanságát; a legújabb adatok pedig azt bizonyítják, hogy Cserei János s különösen Cserei György valóságos ösztökélői voltak Béli Pálnak. Szüntelen a megindulásra, tettekre buzdították... Persze krónikairótól nem kívánhatjuk azt, a mit a történetirótól, hogy fiúi és családi érzelmeinek ömledéseit a tényleges viszonyok valódisága által kissé korlátozza, de ha kútfórásul akarjuk használni a Teleki és mások ellen intézett kitérésait, kénytelenek vagyunk ez alapon alászállítani s csakis annyi értéket tulajdonítani, a mennyit egy édes atyjáért búsuló jó fiú beszéde érdemel.« — ⁵⁾ Cs. 178. — ⁶⁾ Cs. 265. — ⁷⁾ Cs. 378.

XVIII. századra nézve, úgy sem az egykorúak, természet szerint elfogúlt feljegyzései bírnak első sorban kútfői értékkel, hanem az egyes levéltárakban felkutatott oklevelek, köziratok, levelezések.

Elhibázott eljárás volna ezért Cserei históriájának értékét kútfői hitelességének mértéke szerint szabni meg.

Sőt ellenkezőleg, Cserei históriáját épen az teszi igazán értékessé, a mi kútfői tekintélyének rovására esik, tudniillik írójának nagy *subjectivitása*.

Ezen tulajdonsága által a külső eseményeket saját lelkének tükörében mutatja nekünk. Rokonszenv s elfogultság által vezetettve, önönmagában hű képét nyújtja azon indulatoknak, szenvedélyeknek, melyek kortársait s honfitársait áthatották, egy szóval a közvéleménynek.

Épen ezért a tudós, a kritikus sokszor találand kifogásolni valót Cserei művében, mely általános igazság gyanánt állít fel *subjectív* egyéni meggyőződést.

Hanem az egyszerű, laicus olvasó hálával fogja emlegetni Csereit, ki érdekes anecdotái, Erdély benső életére, szokásaira, nevezetes családaira vonatkozó naiv feljegyzései, páratlanul szemléletes és élénk előadási modora által, a legnagyobb mértékben kellemes órákat szerzett neki.

VII. Zárszó.

Igyekeztünk hű képben élénk állítani Csereit az embert, s Csereit az író.

Láttuk, hogy úgy az ember, mint az író, tele van hibákkal s fogyatkozásokkal.

De ezek daczára is nem lehet megtagadni rokonszenvünket az embertől, tiszteletünket az írótól.

Cserei, mint ember erős meggyőződésekkel bírt, melyekből háláláig nem engedett.

Vallását, hazáját szerette, azért a mit igaznak tartott, kész volt nélkülözni s szenvedni.

Pedig ez, abban a korban, mikor kurucz s labancz hónapokint változtatgatták meggyőződéseiket, nagyobb szó volt, mint ma.

Mint író, jellemzi Csereit az az élénk, minden látszólagos egyszerűsége daczára is oly mesteri, szemléletes előadás.

S épen ebben rejlik hatásának titka.

Csak természetesnek találhatjuk, hogy Cserei, ez a költői, *subjectív* lelkületű író, a ki különös előszeretettel kereste a drámai és érzelmes jeleneteket, felébresztette költőink figyelmét.

Hiszen Cserei elbeszélését nem egy helyen bátran át lehet venni minden változtatás nélkül valamely drámába, vagy regénybe.

Igy *Szigligeti* Ede legkitűnőbb drámájának »*Béldi Pál*«-nak

eszméjét Csereitől vette, a kinél például a Teleki Mihály, Beldi s Beldiné közt lefolyt jelenet valóban megrázó, drámai erővel van adva.

Jókai Mór «Erdély Aranykora» *Török világ Magyarországon* cz. regényében s több elbeszélésében lapokon át Cserei beszélteti.

Igy elmondhatjuk, hogy Cserei úgy közvetlenül, mint költőink által közvetítve szintén hozzájárult ahhoz, hogy Erdély oly költői, regényes színben tündököljék előttünk, mint Skóthon ködös Britanniának lakói és a szabad Helvetia a németek előtt.

Csereinek is része van abban, hogy mi «nagy-magyarországiak» oly szeretettel gondolunk Erdélyre, erre az oly sokat szenvedett bérczes kis hazára s hogy ez szívünkben saját szülőföldünkkel vetekedik az első helyért.

Engemet is az Erdély s ennek története iránt érezett rokonszeny indított arra, hogy Csereivel, ezzel a kitünőleg erdélyi íróval foglalkozzam.

Érzem ugyan, hogy czéломat elérnem nem sikerült, mert szerény tehetségem nem engedé Csereit, művével együtt méltó képben bemutatnom: de miután e munka elkészítése alkalmat adott nekem Csereivel s korával behatóbban megismerkednem, már ebben is gazdag jutalmát láthatom fáradalmaimnak.

Igénytelen munkám részére pedig eszközöljenek ki elnéző megbírást Csereinek ezen teljesen reám illő szavai:

„Én historiát írni nem akarok, mert ha akarnék is, ahhoz való kapacitásom nincsen, bízom másokra, nálamnál jobbak s tudósabbakra.“

SZIGETHY LAJOS.